

Українська мова і література

Передплатний
індекс 68838

№ 6, 2018

в школах України

Роль української мови в становленні
громадянина-патріота
в творчій спадщині В. О. Сухомлинського

Григорій і Григій Тютюнники:
полтавське коріння не мовчить

Твір-опис природи за картиною
Катерини Білокур "Рідне поле"
Українська мова, 6 клас

Олена Пчілка: горда жіноча душа
Сценарій позакласного заходу

ДЕТАЛЬНІШЕ НА REDPRESA.UA

видавництво
**ПЕДАГОГІЧНА
ПРЕСА**
ДЕРЖАВНЕ ІНФОРМАЦІЙНО-ВИРОБНИЧЕ ПІДПРИЄМСТВО

Українська мова і література В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

ЩОМІСЯЧНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ТА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (182) ЧЕРВЕНЬ 2018

Видається з 1999 року. До січня 2012 р. журнал виходив під назвою «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцєях та колегіумах». До січня 2014 р. журнал виходив під назвою «Українська мова й література в сучасній школі»

Внесено до Переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора педагогічних наук, затвердженого Постановою Президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1 – 05/8

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 20009 – 9809 P від 25. 06. 2013 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДІВП ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

Головний редактор – Станіслав Караман, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Інституту філології, Київський університет імені Бориса Грінченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Алла Архангельська, доктор філологічних наук, професор кафедри славістики Університету ім. Ф. Палацького (Чеська Республіка)

Зінаїда Бакум, доктор педагогічних наук, професор, ДВНЗ «Криворізький національний університет» (Україна)

Алла Богуш, академік НАПН України, професор, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (Україна)

Олена Бондарева, доктор філологічних наук, професор, проректор з розвитку лідерства Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

Анатолій Висоцький, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Україна)

Ніна Голуб, доктор педагогічних наук, професор, Інститут педагогіки НАПН України (Україна)

Катерина Городенська, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України (Україна)

Олена Горошкіна, доктор педагогічних наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)

Марія Греб, доктор педагогічних наук, професор, Бердянський державний педагогічний університет (Україна)

Анатолій Гуляк, доктор філологічних наук, професор, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Ремзі Девлетов, доктор педагогічних наук, професор Ардаханського університету (Республіка Туреччина)

Наталія Дика, завідувач кафедри методики мов і літератури Інституту післядипломної педагогічної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)

Наталія Діденко, кандидат педагогічних наук, викладач Університетського коледжу Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

Олена Єременко, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту філології, Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)

Лідія Кавун, доктор філологічних наук, професор, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Україна)

Ольга Копусь, доктор педагогічних наук, професор, перший проректор з науково-навчальної роботи, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (Україна)

Тетяна Космеда, доктор філологічних наук, професор, Познанський університет імені Адама Міцкевича (Республіка Польща)

Олена Котусенко, головний спеціаліст МОН України з питань викладання української мови та літератури і світової літератури (Україна)

Оксана Кучерук, доктор педагогічних наук, професор кафедри світової літератури та методик викладання філологічних дисциплін ННІ філології та журналістики, Житомирський державний університет імені Івана Франка (Україна)

Лідія Мамчур, доктор педагогічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Україна)

Людмила Овсієнко, кандидат педагогічних наук, доцент, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна)

Віктор Огнев'юк, академік НАПН України, професор, ректор Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

Сергій Омельчук, доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи, Херсонський державний університет (Україна)

Марія Пентилюк, доктор педагогічних наук, професор, Херсонський державний університет (Україна)

Ірина Приліпко, доктор філологічних наук, доцент, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (Україна)

Володимир Різун, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту журналістики, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Олександра Савченко, академік НАПН України, професор, Інститут педагогіки НАПН України (Україна)

Григорій Семенюк, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Олексій Неживий, доктор філологічних наук, професор, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (Україна)

Василь Нудний, заступник директора з навчально-організаційної діяльності комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені В. Сухомлинського» (Україна)

Ольга Слоновьська, кандидат педагогічних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Україна)

Микола Степаненко, доктор філологічних наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (Україна)

Олександр Стишов, доктор філологічних наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)

Іван Хом'як, доктор педагогічних наук, професор, Національний університет «Острозька академія» (Україна)

Зоя Шевченко, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України (Україна)

Неоніла Шинкарук, заслужений працівник освіти України (Україна)

НАУКА - ШКОЛІ: МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Ганна СЕМЕРЕНКО

Роль української мови в становленні громадянина-патріота в творчій спадщині В. О. Сухомлинського

3

КОНСУЛЬТУЄ МОВОЗНАВЕЦЬ

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Українське слово у вимірах сьогодення
Рекомендації з найскладніших уживань та проблемного правопису слів. Продовження

9

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ПОШУКИ СТУДЕНТІВ І МАГІСТРАНТІВ

Володимир ШКАВРО

Сучасні тенденції в оцінюванні якості знань з мовознавчих дисциплін майбутніх учителів української мови і літератури

11

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ-СЛОВЕСНИКУ

Олеся ПОНОМАРЕНКО

Опанас Сластіон як ілюстратор поеми «Катерина» (1838 р.) Т. Шевченка
До 180-річчя від дня визволення Т. Шевченка з кріпацтва (22 квітня (4 травня) 1838 р.)

14

Наталія ГУК-САТАЙКІНА

Використання методу ейдетики на уроках української мови
Українська мова, 6 клас

21

Олексій НЕЖИВИЙ

Григорій і Григир Тютюнники:
полтавське коріння не мовчить

24

Григорій КЛОЧЕК

Ліна Костенко. Українське альфреско
Текст та його інтерпретації

29

МЕТОДИЧНА МАЙСТЕРНЯ СЛОВЕСНИКА

Наталія ЛОГВИНЕНКО

Проблема вибору, душевна роздвоєність Марусі Богуславки між любов'ю до рідної землі та становищем дружини турецького вельможі («Маруся Богуславка») Українська література, 7 клас

33

Оксана ГРИЦЮК

Твір-опис природи за картиною Катерини Білокур «Рідне поле»
Українська мова, 6 клас

38

Тетяна КОЗЛОВА

Михайло Старицький. Історико-романтична повість «Облога Буші»
Українська література, 10 клас

42

Олена ДЕРКАЧ

Складне речення.
Узагальнення і систематизація знань
Українська мова,
9 клас

49

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА

Ляля БАЙЛО

Олена Пчілка: горда жіноча душа
Сценарій позакласного заходу

52

ПОЗАКЛАСНЕ ЧИТАННЯ

Олександра ЗІНЧЕНКО

Образ України, ідея нерозривної єдності з рідною землею, алегоричність образів у творі Арсена Зінченка «Дорога у вирій»

58

Любов ГРИЦАЙ

Про життя і творчість Єгора Мовчана
До 120-річчя від дня народження

62

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДЯНИНА-ПАТРІОТА В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Ганна СЕМЕРЕНКО, завідувач кафедри української мови та методики навчання НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат філологічних наук, професор

У статті розглянуто роль рідного слова у процесі навчання й виховання молодого покоління у творчій спадщині В. О. Сухомлинського.

Ключові слова: мовна освіта, рідна мова, наше рідне слово, мовна культура, культура читання, виховання патріота.

Анна СЕМЕРЕНКО. РОЛЬ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В СТАНОВЛЕНИИ ГРАЖДАНИНА-ПАТРИОТА В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ

В статье рассмотрена роль родного слова в процессе обучения и воспитания молодого поколения в творческом наследии В. А. Сухомлинского.

Ключевые слова: языковое образование, родная речь, наше родное слово, культура речи, культура чтения, воспитание патриота.

Hanna SEMERENKO. THE PART OF UKRAINIAN IN CITIZEN-PATRIOT'S FORMATION IN CREATIVE HERITAGE OF V. O. SUCHOMLYNSKOHO

In the article it is considered the role of the native word in the process of education and upbringing of the younger generation in the creative heritage of V. O. Sukhomlynskyi.

Keywords: linguistic education, native language, our native word, linguistic culture, reading culture, upbringing of patriot.

28 вересня 2018 року виповнюється 100 років від дня народження В. О. Сухомлинського – видатного педагога-мислителя, реформатора-гуманіста, письменника, ученого, Учителя. За неповні 52 роки Василь Олександрович написав 48 монографій і брошур, понад 600 статей, 1500 оповідань і казок для дітей. На початок XXI ст. видано 65 його творів тиражем близько 15 мільйонів примірників. Вони перекладені на 59 мов народів світу. Найпопулярніша книжка «Серце віддаю дітям», яку видавництво «Радянська школа» опублікувало й випустило в світ у 1969 р. тільки тому, що в 1968 році книжка вже вийшла друком у НДР, сьогодні має 55 видань на 32 мовах народів світу [1, 9], а якщо набрати «Серце віддаю дітям» в інтернеті, то пошукова система знаходить 2540 000 посилань [10, 22].

Мета статті – розкрити роль рідної української мови в навчанні й вихованні учнів загальноосвітніх шкіл у працях В. О. Сухомлинського.

Праці В. О. Сухомлинського є об'єктом вивчення багатьох дослідників, з-поміж яких такі, як М. Антоненць, А. Богуш, Л. Бондар, В. Василенко, І. Зязюн, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін. З середини 90-х років XX ст. виникає термін «Сухомлиністика», який узагальнює багатоплановість публікацій, пов'язаних із життям і діяльністю педагога.

Сьогодні, на порозі реформи початкової школи, є актуальними погляди В. О. Сухомлинського, які стосуються всього навчання учнів початкової шко-

ли, а найбільш важливими є його праці про роль рідної мови у навчанні й вихованні дітей і підлітків, про значення рідного слова для формування душі дитини, людяності молодого покоління, патріотизму, любові до батьківщини, до рідної природи, до людей. Актуальними є його погляди на роль мови в житті дитини саме сьогодні, коли проблема використання державної мови в усіх сферах життя є найбільш дискусійною. Це і виступи деяких національних меншин проти навчання дітей українською мовою; це й поширена думка про можливість двомовності (єдина країна – єдина держава); визнано неконституційним закон про мови Ківалова-Колісниченка і досі не розроблено новий закон, який би повністю регулював використання державної мови на всій території України; велика увага держави спрямована і на національно-патріотичне виховання, про що свідчить затверджена Президентом України 13 грудня 2015 року Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, тому як ніколи актуальними є думки великого педагога, що дають відповіді на багато питань сьогодення щодо використання рідної мови й виховання справжніх патріотів.

«Нова українська школа» ставить перед педагогами завдання підготувати компетентного громадянина, який буде вільно володіти українською мовою і ще кількома мовами. Компетентнісний

підхід до навчання є основою сучасної реформи початкової школи, а вільне володіння державною мовою – перша й головна компетентність з десяти ключових, визначених МОН України. Василь Олександрович випередив час і поставив завдання компетентнісного навчання ще в 60–70 роки ХХ століття: «Одне з найважливіших завдань школи – навчити користуватися знаннями. Небезпека перетворення знань у мертвий вантаж виникає саме в молодших класах, коли за своїм характером розумова праця найбільше пов'язана з набуттям нових умінь і навичок. Якщо ці уміння й навички тільки засвоюються і не застосовуються на практиці, навчання поступово виходить за сфери духовного життя дитини, неначе відділяється від її інтересів і захоплень. Прагнучи запобігти цьому явищу, учитель дбає, щоб кожна дитина творчо застосовувала свої уміння і навички» [6, 127].

Ця думка поширюється в інших працях: «Шкільне навчання не може зводитися до нагромадження знань про запас – для майбутнього. Знання в готовому вигляді породжують байдужість. Місія учня завершується тим, щоб завчити. Нанівець зводиться виховна сила знань. Справжня громадянськість немислима без прагнення творити» [7, 507]. Стаття «Урок і знання» повністю присвячена тому, що знання часто залишаються нерухомим вантажем, нагромаджуються ніби про запас, що породжує байдужість, перетворення опанування знань на нудне заняття, на самоціль [7, 366–367].

А далі Василь Олександрович підкреслює: «В учителя – два важливих завдання по-перше, дати учням певний запас знань, по-друге, навчити своїх вихованців постійно, все життя поповнювати і збагачувати знання, навчити самостійно користуватися цінностями із скарбниці людської культури», а школа не може дати запасу знань на 30–40 років, бо вже через 5–6 років людина, яка буде користуватися тільки запасом шкільних знань, стане «недоуком» [7, 252]. Причиною цього педагог називає стрімкий розвиток науки, швидке впровадження знань у виробництво. Уже тоді Сухомлинський наголошував на навчанні протягом життя через самоосвіту, через жадобу знань, через читання як найважливішого духовного інтересу людини.

Любов до рідної мови, її значення в навчанні й вихованні молодого покоління звучить у багатьох працях ученого. Необхідно зазначити, що більшість із них виходить у 60–70 роки минулого століття, коли почалася русифікація українських шкіл, коли за бажанням батьків можна було звільнити дитину від вивчення української мови, а видатні письменники й педагоги зазнають переслідувань (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний та ін.). Це такі праці, як «Слово про слово» (1964), «Слово й мислення» (1965), «Слово рідної мови» (1968),

«Стежка до квітучого саду» (1969), «Джерело Невмирущої Криниці» (1970). Це і розділ «Рідне слово» у книжці «Серце віддаю дітям», і «Слово й емоційна культура людини» про «словесне виховання» в праці «Народження громадянина» та багато інших.

Погляди В. Сухомлинського на роль рідної мови у навчанні й вихованні молодших школярів не поділяло керівництво тодішньої держави. Дочка Василя Олександровича зазначає, що батько «обстоює ідею образно-емоційного освоєння дитиною дійсності, її «одухотворення яскравими образами», які формуються, виникають у підсвідомості (при цьому Сухомлинський посилається на З. Фрейда, І. Павлова) активізують мислення, пробуджуючи допитливість – головний, як він вважав, стимул і рушійну силу навчання дитини. Їх носієм, провідником виступає слово, мова, на яких Сухомлинський вибудовує весь ланцюжок розумового процесу: від живого джерела думки, природи через дитину, вчителя до абстрагування, а потім – до формування духовності та в цілому культурного коду особистості.

У той час (початок – середина 60-х рр. ХХ ст.), коли переважне значення мали діяльнісний підхід, а також політехнізм і трудове виховання, таку увагу Сухомлинського до слова теж не вітали» [10, 9–10]. Незважаючи на цькування педагога російськими критиками та партійним керівництвом, В. Сухомлинського підтримав перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, якому імпонувало звернення педагога до національних витоків. Завдяки його підтримці в 1968 р. ученого було нагороджено золотою зіркою Героя Соціалістичної Праці та другим орденом Леніна [1, 8].

Слова В. О. Сухомлинського «школа стає справжнім осередком культури тільки тоді, коли в ній панує 4 культу: культ Батьківщини, культ людини, культ книги і культ рідного слова» [6, 201] стали крилатими і як ніколи відображають прагнення нинішніх педагогів реформувати сучасну українську школу для виховання нового покоління людей творчих, компетентних, патріотів України. Сухомлинський вбачав виховання й навчання дитини (людини) у використанні таких засобів, як рідне слово, книжка, праця, спостереження за природою.

Василь Олександрович у головній книзі свого життя «Серце віддаю дітям», яка присвячена підготовці дітей до школи та ідеям навчання й виховання дітей у початкових класах, стверджував, що мова – це духовне багатство народу. Без любові до рідного слова Сухомлинський не уявляє можливості любити інші мови і можливості їх опанувати. З такими думками він виступає тоді, коли вивчати потрібно було тільки російську мову, коли із свідомості людей витравлювалося все національне, бо виховувалася нова людина – єдиний радянський народ. І в цей час він наголошує на тому, що скарби мов

інших народів залишається для людини недоступними, якщо вона не оволодіє рідною мовою, не відчує її краси: «Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, чим тонша її сприйнятливість до гри відтінків рідного слова, тим більше підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів, тим активніше сприймає серце красу слова» [6, 202].

Мовну культуру людини педагог називає дзеркалом його духовної культури, а найважливішим засобом впливу на дитину «облагороджування її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність рідного слова. Роль цього засобу в початковій школі, де кожна зустріч з новим явищем навколишнього світу пробуджує в серцях дітей почуття захоплення, неможливо переоцінити» [6, 202], стверджує учитель. Сухомлинський порівнює слово з музикою, з живописом, із різцем майстра. Він вважає, що слово в руках вихователя є таким же могутнім засобом, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарби в руках художника, як різець і мармур в руках скульптора: «Як без скрипки немає музики, без фарби і пензля – живопису, без мармуру й різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, педагогіки».

Слово – це ніби місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність», пише він у статті «Слово про слово» [7, 160]. «Словесне виховання», як сам його називав Сухомлинський у кількох своїх статтях, – це важка праця. Педагог різко критикує думку тих, хто вважав мову найлегшим предметом у школі, що її може викладати будь-хто, бо це ж не математика, називав це прикрою помилкою, бо насправді, зауважує педагог, «викладання мови – найважча справа. Викладати цей предмет повинні найздібніші й найталановитіші», оскільки, вважав учений, викладання мови є не просто передачею знань, практичних умінь, навичок. Це «передусім виховання. Виховання розуму, формування думки, копітке різьблення й ліплення найтонших рис духовного обличчя. Адже із думки й слова почалося становлення людини; мисль, втілена в слово, підняла нас над природою, над усіма речами й явищами, над епохами й століттями» [8, 1]. Слово тому є таким важливим засобом у навчанні й вихованні, вважає автор, що у слові він бачить душу, звичаї, традиції, радість й болі народу – «всі його цінності, творені століттями» [8, 1]. Викладання мови вчений називає людинознавством, бо в слові поєднуються думки, почуття, ставлення людей до всього навколишнього світу, і суспільствознавством, бо в слові «закарбовані століття життя й боротьби народу, його мужність і слава, надії й сподівання» [8, 1].

Наголошуючи на чутливості до слова дітей, Сухомлинський застерігає і батьків, і вчителів зважувати кожне слово, сказане дитині. У всіх пра-

цях педагога наскрізною є думка про емоційність рідного слова, про його великі виховні можливості: «Мова, слово – то найтонший різець, здатний доторкнутися до найпотаємніших куточків людського серця. І якщо цим різцем ніхто не торкався серця дитячого, якщо, образно кажучи, воно знало тільки молоток і кирку, то марно сподіватися від дитини внутрішньої духовної вихованості – того, що ми називаємо розумовою й емоційною культурою. Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури» [8, 2]. Однією з найскладніших педагогічних проблем, у якій поєднується навчання й виховання, Сухомлинський вважає чутливість дитини до того, що говорить учитель чи батько, чутливість до слова. Лихом шкільного й родинного життя, на його думку, є відсутність поваги до слова, «дрімуче мовне безкультур'я» [8, 2].

Не менш тривожно звучать слова великого учителя про недопустимість використання суржиків у мовленні і учнів, і, на жаль, деяких учителів. Сухомлинський зазначав, що в школі діти вивчають рідну українську мову, російську й одну іноземну. Двома першими повинні володіти вільно, а іноземною – читати й перекладати зі словником, відповідати на деякі побутові запитання. Однак, закінчуючи школу, діти не володіють ні рідною, ні російською, ні іноземною мовами, хоча й вчать їх у школі. З боєм говорить про те, що якби навести приклад мови багатьох учнів, папір би згорів від сорому за таку мову, настільки вона забруднена. Користуватися сумішшю двох мов вважав одним з найтривожніших явищ загального педагогічного характеру: «Скалічена мова – отупляє, оглуплює людину, зводить її мислення до примітива» [8, 2].

Так само різко виступив педагог проти нав'язування двох «рідних» мов. Про це у той час він наважився написати тільки в своєму записнику: «Дві рідні мови – це так само безглуздо, якби ми намагалися уявити, що одну дитину народили дві матері. У дитини є одна мати. Рідна. До смерті. До останнього подиху» [11, 6]. Учений занепокоєний тією ж проблемою, яка й сьогодні є актуальною для всіх учителів школи (початкової, середньої, вищої), коли мовлення наших дітей засмічене, коли навчання з мови у школі перетворилося на підготовку до ЗНО, де достатньо поставити галочки, а відповіді часто вгадуються. Як писав Сухомлинський, дитина не бачить світу через «кіптяві віконця», бо мова, стверджує учений, «це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця у кіптяві, засновані павутинням, засиджені мухами» [11, 6].

Причини відставання багатьох учнів педагог вбачав саме в «убогій, примітивній мові в дитинстві, коли формується людина», бо шлях боротьби за успішність лежить передусім через мовну

культуру, а «мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої справжньої інтелектуальності» [11, 2–3]. Автор у своїх працях невпинно повторює тезу про те, що тільки любов до рідної мови може виховати справжню людину, громадянина України, наважується написати слова, за які можна було поплатитися не тільки кар'єрою, але й свободою, а то й життям: «Мова великого українського народу – це зірка першої величини на небосхилі щасливого братства народів Радянського Союзу. Духовне життя нашого братства стало б похмурым і сумним, якби ця зірка не те що погасла, а навіть примерхла» [8, 3], бо нею, наголошує педагог, створено неоціненні духовні багатства, а наступні покоління автор закликає поповнювати скарбницю духовних надбань нашого народу.

Головним завданням учителів він вважає виховувати в молоді любов до рідної мови... Хто ж не знає по-справжньому, а отже, й не любить рідної мови, той неук і в інших мовах [8, 3]. Сухомлинський доводить, що періодом найінтенсивнішого оволодіння рідною мовою є два-три останні дошкільні роки та два-три перші роки шкільного навчання, бо це є особливий період розумового розвитку дитини [8, 3]. Він стверджував, що мову треба спочатку полюбити, а потім вивчити: «Щоб любити – треба знати, а щоб проникнути в таку тонку й неосязну, величну й багатогранну річ, як мова, треба її любити» [8, 3].

Виховувати в молоді любов до рідної мови називає загальнопедагогічною проблемою. Автор не просто виголошує тези, а й дає поради вчителю, як і що зробити, «аби вихованці наші любили рідне слово». Для цього необхідно, вважає Сухомлинський, одночасно робити багато речей. Це вивчення фольклору (народних пісень, співомовок, прислів'їв, казок тощо, все, що називається «пам'яттю народною»; це заняття «Двісті квіток рідної мови», двісті бесід про «найвитонченішу й найбагатшу в світі красу – красу рідного слова» [8, 5]; це спільний альбом «Наше рідне слово», який зберігається в школі, поки діти не закінчать її, а в кожній дитини є свій альбом з малюнками і словами. До речі, слова в ці альбоми діти записують звичайні, на перший погляд, такі, як *село, дуб, ліс, дим, лід, гора, колос, небо, сіно, липа, ясен; квіти, бузок, дощ, буря, вишня*; сюди ж записуються слова *тато, мама, дідусь, бабуся, братик, сестричка* тощо, далі слова *патріот, батьківщина*, до кожного слова дитина робить малюнок, над кожним словом повинна замислитися, зрозуміти його сенс і значення у власному житті; це «словесна скринька» у кожного учня з другого класу, в яку діти записують цікаві чи незрозумілі слова, а Сухомлинський потім пояснював їх значення або емоційне забарвлення. А в третьому

й четвертому класах уже записувалися цілі звороти, фрази, речення, які сподобалися учневі [6, 194]; це «Кімната Казки», до якої приходять малюки-дошкільники і молодші школярі.

У «Кімнату Казки» приносяться не тільки казки, а й інші твори рідної літератури, а обстановка, у якій вони читаються, сприяє створенню казковості, таємничості, кращому засвоєнню відтінків рідного слова. Казці учений надавав великого значення, вважав, що «казка – благодатне джерело виховання любові до батьківщини, яке нічим не можна замінити... духовне багатство народної культури, пізнаючи які, дитина пізнає серцем життя народу» [6, 177–178]; це «свято рідного слова», на яке запрошували найстарших людей села і які виконували роль журі (вирішували, хто найкраще з дітей прочитав вірш, оповідання чи казку, а нагородою переможцям завжди була книжка [6, 199]; це «Свято книги», яке проводилося щороку 31 серпня і на якому усі дарували один одному книжки. Це були, здебільшого, члени гуртків любителів книжки, про яку учений пише в багатьох своїх працях. Педагог слідкував, щоб у кожній селянській сім'ї, де є дитина, була хоч невеличка бібліотека, це мінімум 150 книжок, а в деяких сім'ях – 400–500 книжок, і якщо протягом місяця сім'я не поповнювала свою бібліотеку хоча б на одну книжку, вважав це тривожним явищем, бо «з книги починається самовиховання, індивідуальне духовне життя» [6, 200].

Уже тоді в Сухомлинського викликало тривогу витіснення книжки іншими засобами інформації. У статті «Могутній вихователь» він пише: «З тривогою доводиться спостерігати, як в окремих школах книжку витісняють кінофільми, телевізор, вона відходить на друге місце. Хоч і не дивно, але це так: великим лихом багатьох шкіл стає якраз безкнижність... книжки мало читаються, стоять на полицях, мов скляні велетні... а школяр не знає іншого читання, крім підручника. Література – це людинознавство, а викладання, вивчення літератури – це музика душі, музика слова; а вчитель повинен бути тим митцем, який доносить звучання цієї музики до юного серця» [7, 495–496]. В іншій статті «Учити вчитися» читаємо: «Тепер книжці доводиться змагатися з іншими джерелами інформації (кіно, телевізор, магнітофонні записи тощо). Першоджерелом завжди має бути книжка. Самостійне читання» [7, 434].

Ще глибшою є думка про значення книжки в праці «Гармонія трьох начал», де Сухомлинський стверджує: «На уроках треба робити дві речі: *по-перше*, давати учням певне коло знань; *по-друге*, дбати про те, щоб учні ставали все розумнішими й розумнішими. Ще одна грань думки як праці – уміння вчитися. Читання – дуже важливе й одне з наймогутніших умінь, якими дитина по-

винна оволодіти, щоб розумно працювати. Думка тільки тоді стає для маленької людини бажаною працею, коли вона вміє читаючи думати і думаючи читати. Без високої культури читання немає ні школи, ні справжньої розумової праці [7, 574], а в статті «Думки про шкільне виховання» звучить неначе підсумок: «щоб шкільним вивченням літератури не закінчилось, а тільки починалося духовне життя людини у світі книг» [7, 391].

Ще одним могутнім засобом пізнання Сухомлинський вважав спостереження за природою, яку вважав найкращим унаочненням до уроків. Для цього створювалися «зелені класи», яких у школі було декілька, де учні творили свої власні казки й оповідання, спостерігали за природою. Крім того, це й екскурсії в поле, у ліс, до пасіки, щоб побачити, як працюють люди в полі, як трудяться бджоли, як співає жайворонок.

Учений писав: «Кожного тижня ми присвячували декілька уроків «подорожам до джерел думки і рідного слова – спостереженням». Це було безпосереднє спілкування з природою, без якої криниця розумових сил і нервової енергії дитини швидко б збідніла» [6, 121]. Природі як наочності, як урокам мислення присвячені «300 уроків мислення в природі». Праця «Школа і природа» присвячена темі єдності розумового виховання з одного боку, і виховання фізичного, трудового, морального, естетичного, емоційного – з іншого.

Василь Олександрович наголошував на тих проблемах, які й сьогодні не вирішені. Він акцентував на зміні якості інформації, постійно зростаючий її потік – «ось що прийшло у світ сучасного дитинства». Він вважав, що треба зважати на це, бо зараз дитина за п'ять хвилин може побачити у навчальному фільмі, як працює вулик, як росте квітка тощо. Але це не дасть дитині змоги самій зробити відкриття, як це дає спостереження за живою природою [7, 536].

У статті «Слово про слово» автор наголошував на значенні слова в житті дитини і в хвилини радості, і тоді, коли її серце «стискає сум». Слово у Сухомлинського тут виконує ще й психотерапевтичну функцію, бо воно «може створити красу душі, а може й спотворити її» [7, 167]. Педагог радить учителеві бути обережним із словами, надає великого значення як спостереженням за природою, за її красою, так і словесним образам – описам світанку, сходу й заходу сонця тощо.

Сухомлинський постає перед нами і як великий художник слова. Він пише: «Я не уявляю собі й виховання любові до природи без живого, трепетного слова. Люблю ходити з дітьми в поле теплими осінніми днями. Їх зачаровують не тільки краса природи, але й розповіді про неї» [7, 161]. Ось кілька прикладів того, як автор користувався українським

словом, оскільки найглибшим його переконанням було те, що слово має бути живим, емоційним, повинно вигравати різнобарвними кольорами: «лінія небосхилу оповивається фіолетовим серпанком. Щохвилини змінюється забарвлення горбів... найближча хвиля, що була строкатою, різнобарвною, грає-переливається червоними відблисками. Сіра хвиля стає рожевою, синя – темно-зеленою, бузкова – темно-фіолетовою, голуба – синьою... і всі хвилі горбів ніби пірнули в темно-фіолетове марево. Тільки вершини їх ще червоніють. Сонце вже схвалось, а вершини ще грають позолотою. Коли ці вогники згаснуть, різка темрява вихлюпне з балок і ярів, розіллється по всьому простору». Це захід сонця. А ось учитель розповідає про небо на світанні, коментує те, що спостерігають учні: «...ви бачите кілька смужок: лілову, багрову, червоно-фіолетову, бірюзову, рожеву, голубу. І між ними – відтінки, переливи чудових сонячних барв. Смужка біля самого обрію – пурпурова. А там, де бірюзова смужка переходить у рожеву, ви бачите народження блакиті. Це колір неба в ясний сонячний день, про яке ми мріємо і співаємо пісні. Слова, які передають ці барви, такі ж красиві, як і те, що ми бачимо» [7, 166]. На таких уроках діти дізнаються, що таке зірниця, світова зоря, світанок; що вечірня зоря згасає; що «зоря займається» коли обрій починає світлішати; що зорі мерехтять, а вогонь горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє тощо [7, 167]. З отаких слів створювався великий художній альбом «Скарбниця рідної мови», у якому було записано 1000 слів із «словесного моря української мови» – особливо поетичних слів з емоційним забарвленням, а кожному слову дитина присвячувала малюнок [8, 8].

Усе це може творити тільки справжній учитель, до якого Сухомлинський ставить дуже великі вимоги. Учителеві, його ролі в житті дитини присвячено багато праць, з-поміж яких «Обережно: дитина», «Особлива місія», «Слово вчителя в моральному вихованні», «Народний учитель» та ін.: «Село починається зі школи; культура села починається з культури сільського учителя. Головна виховна сила в сільській школі – духовне багатство, знання, ерудиція, кругозір педагога» [7, 421]. Як же боляче спостерігати за закриттям сільських шкіл у наш час.

Наголошуючи на дієвості слова, педагог застерігає: «...кожний прояв педагога повинен відбивати його особистість, його моральність, людяність, доброту, правдивість... З учителя починається, по суті, пізнання дитиною світу людини» [7, 330]. Тут же наголошується на значенні особистого прикладу учителя, у якого ніколи слово не повинно розходитися з ділом.

У праці «Народження громадянина» Сухомлинський знову й знову повертається до гли-

боких думок з приводу того, яким має бути вчитель, його ерудиція: «вчителеві треба знати в десять, двадцять раз більше, ніж буде викладено на уроці, щоб вільно володіти матеріалом, вибирати з величезної кількості фактів найістотніші» [6, 398]. Але не тільки знання й ерудиція важливі для вчителя початкових класів. Він повинен бути для дитини такою ж дорогою й рідною людиною, як мати [6, 15].

Як і Януш Корчак, Сухомлинський закликав учителя піднятися до духовного світогляду дитини, а не опускатися до нього. І звичайно, учитель має бути зразком для учня в усьому, тому педагог ставить високі вимоги і до культури мовлення вихователя й наставника, особливо це стосується вчителів рідної мови, на яких покладається місія не просто навчити мові, а й прищепити любов до рідного краю, шану до всього, що нас оточує, що збережено поколіннями наших предків. Учитель повинен виховати громадянина, який би бачив світ очима патріота. А цього можна досягти тільки через любов до рідного слова. Нехай у школі панують яскрава думка, живе слово і творчість дитини. На цих трьох китах повинен стояти весь зміст, весь характер духовного життя, розумового розвитку школярів» [7, 342]. Ці слова мають стати дороговказом нинішнім педагогам.

Отже, підсумовуючи короткий огляд творчості В. О. Сухомлинського, присвячений рідній мові, яку він вважав одним з наймогутніших засобів навчання й виховання дітей та молоді, зазначимо, що протягом усього життя учений майже в кожній своїй праці закликав зробити духовним надбанням людини – дитини – усі ті цінності, які створив народ протягом віків. Передусім ці обов'язки покладав на вчителів української мови та літератури. Вважав, що тільки на повазі й любові до рідного слова, до рідного народу, його культури, звичаїв, традицій можна виховати справжнього громадянина, патріота України.

Творчість ученого різнопланова, багатоаспектна, а більшість його думок є актуальними в наш час, потребують глибокого вивчення і втілення в життя.

Відкинувши обов'язкові в той час у працях «сер-

почки-молоточки», як говорив О. Довженко про необхідність вставляти в твори ідеологічні теми і символи, бачимо великого патріота України, який на перше місце поставив дитину, її болі й радості, її щастя. «Школа радості» Сухомлинського далеко випередила сучасні шкільні реформи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського НАН України: Біографія В. О. Сухомлинського. <http://old.dnpg.gov.ua/id/341>
2. Державний Стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87 – 37 с.
3. Концепція «Нова українська школа». Схвалена Кабінетом Міністрів України. Розпорядження від 14 грудня 2016 р. № 988-р.
4. Павко Анатолій, Курило Людмила. Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського в інтелектуальних вимірах історії та сучасності / А. Павко, Л. Курило // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна, 2016. – Вип. 30. – С. 199–206.
5. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 рр. Затверджено Указом Президента України від 13 жовтня 2015 року, № 580/2015.
6. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський // Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – Т. 3. – 1977. – К.: Рад. школа. – 670 с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський // Статті. – Т. 5. – 1977. – К.: Рад. школа. – 639 с.
8. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови / В. О. Сухомлинський // Укр. мова і літ. в школі. – 1968. – 12 груд. – С. 1–10.
9. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1988. – 310 с.
10. Сухомлинська О. В. У пошуках справжнього. В кн.: «Серце віддаю дітям» Нове прочитання. О. В. Сухомлинська «Акта», видання 2012. – С. 5–22.
11. Сухомлинська О. В. Із записника В. О. Сухомлинського / О. В. Сухомлинська // Початкова школа. – № 10. – 1993. – с. 6.

**Увага! Шановні читачі і автори журналу
«Українська мова і література в школах України»
наступний номер журналу 7–8
вийде спареним у серпні**